

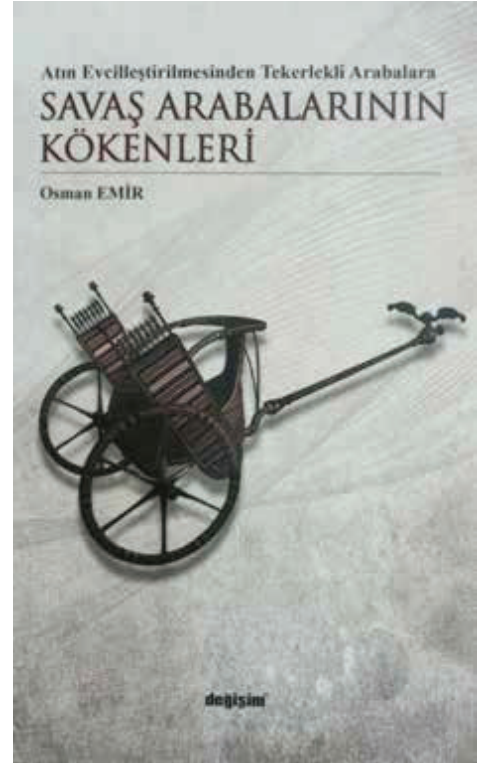
Emir, Osman.
*Atın Evcilleştirilmesinden Tekerlekli Arabalara:
 Savaş Arabalarının Kökenleri.*
 İstanbul, Değişim Yayınları, 2022

Değerlendirme: **Okan Sezer**¹

<https://doi.org/10.54930/TARE.2023.74902>

Osman Emir tarafından kaleme alınan kitap, uzun bir araştırma geçmişine ve oldukça geniş bir uluslararası literatüre sahip çalışma alanı adına bir giriş ve/veya faydalı bir cep kitabı niteliği taşımaktadır ki, bu yanı sıra söz konusu çalışma alanına yakın zamanda ilgi duymaya başlamış kimseler adına yol gösterici bir rol oynayabilir. Kitap, giriş kısmı hariç olmak üzere üç bölüme ayrılmakta ve sırasıyla; atın evcilleştirilme süreci ve bu süreçte rol oynayan olası coğrafyalar ile prehistorik-protostorik kültürleri, tekerleğin icadı ve bilinen ilk arabalar ile savaş arabalarının erken örnekleri ve son olarak savaş arabalarının yayılımı ile Anadolu'daki olası örneklerinin konu edildiği bölümler ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Yazar, arkeolojik kanıtlar ile tarihi kayıtları neredeyse hatasız kullanmış, çalışma alanında yaşanan ve güncel sayılabilecek gelişmeleri göz ardı etmemiş ve kitabın ele aldığı sorunlar adına bir diğer bilgi kaynağı olan zooarkeolojik araştırmalardan elde edilmiş sonuç ve önerileri sunmuştur. Bununla birlikte, bir kitap incelemesi sınırlarında yapılabilecek ölçüde, etraflıca değinmemiz ve netleştirmemiz gereken birkaç nokta bulunmaktadır.

Yazarın kitapta söz ettiği üzere, atın evcilleştirilmesi ve tekerleğin icadı başta olmak üzere birden fazla ilerleme ve icat–bir önceki yüzyılda şiddeti yüksek olacak şekilde–günümüzde varlığını sürdüren bir ulusun veya bir dil grubunun–sözüm ona–kökenini açığa çıkarmak ve gelişimini takip etmek için kullanılmıştır. Bu amaçla kullanılmış yöntemler ve açıklama adına başvuru göç teorileri geçmişte sıkça hatalı ve tehlikeli sonuç üretmiştir. Materyal kültür ile etnik yapı arasında–her koşulda istisnasız–bağlantı kuran ve/veya bağlantı kurulmasını isteyen anlayışlar, Avrupa arkeolojisinde 19. yüzyılın ortasında kendini göstermeye başlamış ve takip eden yüzyılın ilk yarısında zirve yapmıştır. Göç teorilerinin etrafında gelişen anlayışlara göre, kısaca, difüzyon açıklama yapmakta yetersiz ve çoğu zaman yanıltıcı ve bir bölgedeki erken tarihli materyal kültür repertuarı aynı bölgedeki etnik grubun doğrudan doğruya yansımasıdır. Grubun göçüyle birlikte materyal kültür de farklı coğrafyalara yayılmış olur. *Alt kültür-üst kültür ya da naturvölker-kultur-*

¹ Okan Sezer, Bartın Üniversitesi, Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, Bartın, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5010-3564, t.okansezer@gmail.com.

völker andığımız hatalı ve tehlikeli sonuçlardan yalnızca birisidir. Buna göre sadece *kulturvölker* icat edebilir, üretebilir ve ilerleme sağlayabilir fikri temeli üzerinde gelişen erken tarihli birtakım Avrupa ulusçu hareketleri –belki de– geçmişlerinin en dip ve kara dönemlerini inşa etmişlerdir. Söz konusu yaklaşımların önde gelen isimlerinden biri olan Gustaf Kossinna ve çalışmaları Almanya’da Nazi iktidarı sırasında okul müfredatlarında yer almıştır.

Kitabın odağa yerleştirdiği ana coğrafyalardan biri olan Kuzey Karadeniz-Hazar’ı, yaklaşık olarak batıda Prut nehri ile doğuda Ural nehri arasında kalan, kuzeyde yarı orman-bozkır şeridiyle, güneyde ise Karadeniz ve Hazar kıyılarıyla çevrelenmiş ve çoğunlukla kuzey-güney doğrultulu akan güçlü nehirler ile yaşam adına elverişli nehir yataklarına sahip birbirine bitişik düzlükler olarak düşünebiliriz. Yazar söz konusu coğrafyayı adlandırmada *Pontos-Hazar bölgesi* şeklinde bir kullanıma gitmiştir. Belirtmekte fayda vardır ki, ulusal ve uluslararası literatürde coğrafyanın prehistoryası ile ilgili kabul görmüş çalışmalarda bu tipte bir kullanım söz konusu değildir. Eski Çağ çalışmalarında dahi kullanımında dikkat edilmesi lazım gelen *Pontos* epitheti, *Pontos Euxeinos* veya *Pontos Aexinos*’un kısaltılmış hali olmalıdır. Eski Yunan tarihçiliğinden köken alan adlandırmaların geçmiş yerliler nazarında ne tür ya da ne oranda karşılıkları olduğunu bilmemiz mümkün değildir. Ancak, şu bir gerçektir ki, söz konusu külliyattan aktarılan birçok anlatının tarafsız ve gerçekçi oluşunun kerameti kendinden menkuldür. Bu durumu destekleyen örneklerden biri *Pontos Krallığı* olarak tanıtıla gelen Hellenistik Dönem krallığıdır. Geçmiş Akhamenid Pers soyluları ve kültürüyle güçlü bağları bulunan Mithradates Hanedanlığı kendisini *Pontos* olarak adlandırmamış, bastırdığı sikkelerde söz konusu adlandırmaya ya da benzerlik kurulabilecek bir başka adlandırmaya yer vermemiştir.²

Kuzey Karadeniz-Hazar prehistoryası, uzun araştırma geçmişi dahilinde, artık kullanılmayan eskimiş yöntemlerle elde edilmiş erken tarihli sonuçlar ile birden fazla ekol ve anlayışın ürettiği çeşitli kronoloji önerileri nedeniyle oldukça karışık ve dolayısıyla kafa karıştırıcı bir resim sunmaktadır. Yanı sıra bazı kültürlerin tanımlanmasında yaşanan fikir ayrılıkları, var olan kafa karıştırıcı resmi daha karmaşık bir hale getirmektedir. Atın evcilleştirilmesi ile ulaşımda kullanılması sürecinde önemli aşamaları ve pratikleri barındıran Yamnaya (Çukur Gömüt), kimi uzmanlarca³ Eneolitik/Bakır Çağı, kimi uzmanlarca⁴ ise Tunç Çağı kültürü olarak nitelendirilmiş, ve yine, araştırmaların erken tarihlerinden günümüze değin çeşitli tarih aralıklarına yerleştirilmiştir. Yazar, kültürü MÖ 3600–2200 aralığına yerleştirmiş, ancak Nikolay Merpert–daha çok gömütlerden elde edilen bilgilerle tanımladığımız–Çukur Gömüt kültürüne ait en eski kurganı MÖ 3500–3300 aralığına tarihlemiş,⁵ laboratuvar ve görelî tarihlendirme yöntemlerinin bir arada kullanıldığı çalışmalarının sonunda Dimitry Telegin ve arkadaşları kültürün MÖ 3300–3200 aralığında başladığını,⁶ Yuri Rassamakin ise kültürün MÖ 3000 dolaylarında oluştuğunu önermiştir.⁷

2 Şevket Dönmez, “Öntarih ve Klasik Dönemlerde Amasya: Güncel Arkeolojik Bulgular,” *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 16 (2013): 21–56.

3 Olimpiada Gavrilovna Shaposhnikova, “Yamnaya Kulturnoistoricheskaya Obschnost.” *Ukrainskoi SSR v trekh tomakh I* içinde, der. K. Ciuk (Kyiv: Naukova dumka, 1985), 336–52.

4 Yuri Rassamakin, “The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC,” *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe* içinde, der. Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenco ve Nataliya Tatarintseva. McDonald Institute Monographs (Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999), 59–182.

5 Nikolay Merpert, “Comments on the Chronology of the Early Kurgan Tradition.” *Journal of Indo-European Studies* 5, no. 4 (1977): 373–78.

6 Dimitry Telegin vd., “Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments: The Issue of Co-existence.” *Baltic-Pontic Studies* 12 (2003): 132–84.

7 Rassamakin, *The Eneolithic of the Black Sea Steppe*,” 59–182.

2000 sonrası yapılan çalışmalardan bir diğeri de Y. Rassamakin'le benzer bir sonuç üretmiş ve kültürün başlangıcı olarak MÖ 3100'ü önermiştir.⁸

Yazar, atın evcilleştirilmesi ile anayurt sorunu adına kitabında ayırdığı birinci bölümde, MÖ 4800–4500 aralığına tarihlendiğini belirttiği yerleşimlerdeki kurgan tipi gömüt yapısından (mezarlardan) bir takım önemli verilerin geldiğinden bahsetmektedir. Yazarın doğrudan doğruya “MÖ 4800–4500 yılları arasına tarihlenen bu yerleşim yerlerindeki kurgan türü mezarlarda (...)” şeklinde bir ifade kullandığını belirtmemiz gerekmektedir. Burada, değinmemiz gereken ilk şey, en eski kurgan gelenekli kültür olarak genel kabul alan Çukur Gömüt kültürünü önceleyen ve kültürel anlamda onu besleyen kültürlerdir. Bunlardan bazıları Sredny Stog kültürünün ve/veya kültür grubunun son aşaması (Sredny Stog II) ile Dereivka, Kvityana ve Aşağı Mikhailovka kültürleridir. *Kurgan fikrinin ilk ortaya çıkışı, en eski kurgan ve en eski kurgan kültürü*, bütün Avrasya prehistoryasının ele aldığı ve tartıştığı sorunların başında gelmektedir. Sorunlardan ilk ikisi benzer görünse de, küçük farklarla, aslında benzer ama farklı şeyleri çözüme kavuşturmak istemektedir. En eski kurganın tarihi, tıpkı diğer taşınır ve taşınmaz arkeolojik kültür nesnelerrinde olduğu gibi–belki de–hiçbir zaman ortaya çıkarılamayacak, bu nedenle hakkında sadece tahminler yürütülebilecek ve ortalama tarihlerle “bilinen” sıfatıyla olası aday ya da adaylar sıralanacaktır. Kurgan fikrinin ilk ortaya çıktığı tarih de, tıpkı en eski kurganın tarihinde olduğu üzere, bilinebilirliği-ortaya çıkarılabilirliği oldukça güçtür. Ancak, materyal kültürle uyumlu ve alandaki uzmanların ortak kanaatleriyle oluşturulacak bir gelişim tablosu sayesinde ortalama tarihlere ulaşılabilir.

Kurgan, klasik tanımla kafamızda canlanan şekle ulaşmadan önce birtakım evrelerden geçmiş olmalıdır. Kurgan diyemeyeceğimiz ama kurgan olmadığını da kesin bir şekilde iddia edemeyeceğimiz ara evre ya da evreler kurgan fikrinin ortaya çıkışı adına ortalama tarihleri verebilir. Bu bağlamda, Kuzey Karadeniz-Hazar'da, Dereivka ve Kvityana gibi yerleşimlerde ve yerleşim yakınlarında yer alan gömüt alanlarında tespit edilmiş, yüzeyinde herhangi bir işaret–ve/veya işaretleyici–bulunmayan, etrafı yüksek olmayan taş halkalarıyla çevrelenmiş ve yine söz konusu halkaların içi taş veya toprakla doldurularak alçak ve/veya belli-belirsiz bir şekilde yükseltilmiş ve bazı uzmanlarca⁹ *gösterişsiz kurgan* şeklinde tanımlanan gömüt yapıları anlatmaya çalıştığımız ara evrelerden biri olabilir. Bazı uzmanlar, Orta Volga havzasındaki Khvalynsk kültürü ile Çukur Gömüt kültürü arasında var olduğunu düşündükleri bağı da kanıtlayabilmek adına, erken kurgan örneklerini Yamno-Berezhnovka şeklinde adlandırmışlardır. Ayrıca, tartışmalı da olsa, Zhivotilovo-Volchanskoe tipi gömütler de anılmalıdır. Tarihlendirmelerin büyük çoğunluğu Cucuteni-Tripoli gibi yerleşik toplumların keramiği kullanılarak görelî tarihlendirme yöntemiyle yapılmıştır ve ikna etme kabiliyeti güçlü olmayan geçmiş çalışmalardan gelmektedirler. Tüm bunların toplamında, Çukur Gömüt öncesi, klasik tanıma/forma uymadıklarını belirtmek için gösterişsiz sıfatını alan kurganlara sahip Aşağı Mikhailovka gibi kültürler ile Kvityana gibi yerleşimler–çoğunlukla–Orta-Geç Bakır Çağı içine dahil edilmektedir. Bu süreç için önerilen tarih aralıklarından biri MÖ 3800/3700–3500/3400'dür.¹⁰ Bazı uzmanlar Dereivka yerleşimini Sredny Stog kültürüne dahil ederek, tarihlendirme için MÖ 5. binyılın son çeyreğini işaret etmişlerdir. Ancak bu tarihlendirmelerden hiçbirisi, yazarın MÖ 5. binyılın ilk yarısına tarihlendiğini belirttiği

8 Elke Kaiser ve Katja Winger, “Pit Graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture,” *Praehistorische Zeitschrift* 90, no. 1–2 (2015): 114–40, <https://doi.org/10.1515/pz-2015-0001>.

9 David Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppe Shaped the Modern World* (Princeton: Princeton University Press, 2007).

10 Rassamakin, “The Eneolithic of the Black Sea Steppe,” 77, tablo: 3.2

kurgan gömütler adına yeterli değildir. Uzmanlarca önerilen tarihlendirmelerin ayakları kısa kalmakta, yazarın sunduğu tarih aralıklarına uzanmamaktadır.

Burada meselenin anlaşılması adına ilave etmemiz gereken önemli bir yaklaşım daha bulunmaktadır. Y. Rassamakin gibi bazı uzmanlar, kariyerlerinin ilerleyen yıllarında Erken Bakır Çağı'na tarihli (yazarın sunduğu tarih aralıklarını kapsamaktadır), üzerleri ufak ve alçak taş yığınlarıyla (*cairn*) kaplı kimi gömütlerin de kurgan olarak adlandırılabilirliğini ve bunların en erken kurganlar olarak tanımlanabilirliğini belirtmekte, ancak söz konusu yaklaşıma dair taşıdıkları şüpheyi ve genel kabul olmayışını belirtecek şekilde kurganı tırnak içine alarak ifade etmektedirler.¹¹

Arkeolojik ve zooarkeolojik verilerden izleyebildiğimiz kadarıyla, at ile besin ekonomisinde yer tutan evcilleştirilmiş diğer türler, önceden planlanmış ve listelenmiş amaçlar kapsamında evcilleştirme sürecine alınmadılar. Evcilleştirme süreci ilerledikçe, üremeleri kontrol altına alınan türlerden farklı şekillerde faydalanmanın yolları rastlantısal veya deneme-yanılma yöntemiyle bulunmuş olmalıdır. Örneğin evcilleştirilmiş koyuna ilk kez Yakın Doğu'da MÖ 11–10. binyıllarda rastlanmaktadır. Et ile ilkel-kaba işlemlerden geçtikten sonra hazır hale getirilen post ilk sırada, süt ise ardı sıra gelmiş ve son olarak canlıdan yaşam süresi boyunca birden fazla kez kırılan yün bu türden sağlanan faydalar arasında yer almış olmalıdır. Yün, arkeolojik verilerden anlaşıldığı kadarıyla, türün evcilleştirildiği zaman diliminden birkaç bin yıl sonra sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Yünün işlenip hazır hale getirilmesinde önemli bir basamağı temsil eden prehistorik teknoloji araçlarının sayısı ve çeşitleri MÖ 3. binyılda artış göstermiştir.

Diğer türlere oranla karmaşık bir evcilleştirme sürecine sahip olan atlar, elde edilen fayda çeşitlerinin birbirleriyle olan oranları bağlamında inişli-çıkışlı bir grafiğe sahip olmuş ve hem geçmiş hem çağdaş kültürlerde birbirine tezat sayılabilecek şekillerde kullanılmıştır. Örneğin, Çin kaynaklarından da öğrenebildiğimiz kadarıyla, Doğu ve Batı Türkistan'da yaşayan Türk toplumları farklı nedenlerden ötürü (uzun süren zorlu kış koşulları, kurban vb.) artık besin ekonomilerinde eskisi kadar yer tutmayan binek atlarını kesip yemek zorunda kalmışlardır. İslam'a geçişle birlikte at eti tüketimi Oğuz Türklerinde iyiden iyiye azalsa da, Dede Korkut hikayeleri gibi yarı tarihi aktarımlar Orta Çağ'a kadar devam ettiğini göstermektedir. Atın besin ekonomisindeki yerinin uzun evcilleştirme süreci içinde değişiklik göstermesine ek olarak, araştırma alanında yapacağımız çalışmalarda, önceden planlanmamış faydaların sürecin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve söz konusu faydaların süreci başlatan nedenler olmadığını belirtmemiz gerekmektedir. Yazar, konuyla ilgili olarak kitap içinde kimi zaman netlik sağlayamamış ve dahi, at evcilleştirilmesiyle ilgili bölümde, bu türün insanların gündelik hayatta daha fazla ve hızlı hareket etmesine imkân tanıyor oluşunu bir neden olarak sunmuştur. Oysa, arkeolojik ve zooarkeolojik verilerin de ortaya koyduğu üzere, prehistorik insan topluluklarının at ile olan yakınlaşma ve onu kültüre alma çabaları beslenme ihtiyacından kaynaklanmıştır. Arabaya koşulması ile at sırtı biniciliği¹² daha geç

11 Yuri Rassamakin, "Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe from the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture," *Ancestral Landscape: Burial Mounds in the Copper and Bronze Age (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)* içinde, der. Elisabetta Borgna ve Sylvie Müller Celka, *Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée: Série recherches archéologiques* 58 (Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2012), 296.

12 The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe projesinin yürütücülere, içinde bulunduğumuz yılın mart ayında yayınladıkları çalışmayla, at sırtı biniciliğinin başlangıcı noktasında genel kabul gören olası tahminlerin ötesinde çok daha erken tarihler ortaya koymuşlardır. At sırtı biniciliğinin insan iskeletinde-kemik morfolojisinde değişimler ve bozulmalar yarattığı bilinmektedir. Çalışmada Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'daki ilgili antropolojik buluntular incelenmiş, MÖ 3021–2501 aralıklarına tarihlenen buluntular üzerinde adı geçen değişim ve bozulmalara

tarihlerde gerçekleşmiştir. Her ikisi de neden değil sonuçtur.

Bunların dışında değinmemiz gereken bir nokta daha bulunmaktadır. Dikkatli okuyucunun yakalayabileceği, hata denilemeyecek ancak olağan da kabul edilemeyecek, yazarın gözden kaçırdığı bir durum söz konusudur. Buraya taşıyor olmayı ilerideki olası baskı ile devamı sayılabilecek çalışmalar adına faydalı buluyoruz. Yazar, girişin son paragrafında amacının savaş arabalarını geliştiren toplulukların etnik kökenlerini bulmak olmadığını belirtmektedir. Ancak, *Anadolu'da İlk Savaş Arabaları: Hurri-Mitanni Devleti* alt başlığında söz konusu geçmiş toplumun kökeni hakkındaki tartışmalara değinip fikirler-öneriler sunmaktadır. Aslına bakılırsa bunun için bir hayli yer ayırmış olduğu söylenebilir. Yine yazar tarafından, proto-Türklerin anayurt sorunu ve kökenleri adına yabancı bilim insanları tarafından geliştirilmiş olan, Kuzey Karadeniz ile onun prehistorik kültürleri önerisi kısaca anılmaktadır. Bu durum amacın tanıtıldığı paragrafla çelişik bir görüntünün ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

rastlanmış ve, böylelikle, at sırtı biniciliğinin başlangıcı adına en erken tarihler ortaya konulmuştur (Trautmann vd. 2023). Henüz öneriye dair bir itiraz yapılmamıştır. Ancak, kanımızca, önerinin gerçekçi bir zemine oturabilmesi için bu tipte antropolojik buluntuların artması gerekmektedir.

Kaynakça

- Anthony, David. *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppe Shaped the Modern World*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- Dönmez, Şevket. “Öntarih ve Klasik Dönemlerde Amasya: Güncel Arkeolojik Bulgular.” *TÜBA-AR: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 16 (2013): 21–56.
- Kaiser, Elke ve Katja Winger. “Pit Graves in Bulgaria and the Yamnaya Culture.” *Præhistorische Zeitschrift* 90, no. 1–2 (2015): 114–40. <https://doi.org/10.1515/pz-2015-0001>.
- Merpert, Nikolay. “Comments on the Chronology of the Early Kurgan Tradition.” *Journal of Indo-European Studies* 5, no. 4 (1977): 373–78.
- Rassamakin, Yuri. “The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC.” *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe* içinde, derleyenler Marsha Levine, Yuri Rassamakin, Aleksandr Kislenko ve Nataliya Tatarintseva, 59–182. McDonald Institute Monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999.
- Rassamakin, Yuri. “Eneolithic Burial Mounds in the Black Sea Steppe from the First Burial Symbols to Monumental Ritual Architecture.” *Ancestral Landscape: Burial Mounds in the Copper and Bronze Age (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium B.C.)* içinde, derleyenler Elisabetta Borgna ve Sylvie Müller Celka, 293–305. Travaux de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée: Série recherches archéologiques 58. Lyon: Maison de l’Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2012.
- Shaposhnikova, Olimpiada Gavrilovna. “Yamnaya Kulturnoistoricheskaya Obshchnost.” *Ukrainskoi SSR v trekh tomakh 1* içinde, derleyen K. Ciuk, 336–52. Kyiv: Naukova dumka, 1985.
- Telegin, Dmitriy Y., Sergey Z. Pustovalov ve Nikolay N. Kovalyukh. “Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments: The Issue of Co-existence.” *Baltic-Pontic Studies* 12 (2003): 132–84.
- Trautmann, Martin, Alin Frînculeasa, Bianca Preda-Bălănică, Marta Petroneac, Marin Focşăneanu, Stefan Alexandrov, Nadezhda Atanassova, Piotr Włodarczak, Michał Podsiadło, János Dani, Zsolt Bereczki, Tamás Hajdu, Radu Băjenaru, Adrian Ioniță, Andrei Măgureanu, Despina Măgureanu, Anca-Diana Popescu, Dorin Sârbu, Gabriel Vasile, David Anthony ve Volker Heyd. “First Bioanthropological Evidence for Yamnaya Horsemanship.” *Science Advances* 9, no. 9 (2023): 1–13.